

культурнай спадчыны народа, адыгрываюць значную ролю ў раскрыцці тэмы і ідэі мастацкага твора, актыўна працуюць на стварэнне і раскрыццё вобразаў герояў. Характар асацыятыўных сувязей, якія пры гэтым узнікаюць, дае прастору творчаму мысленню рэцыпіента, актывізуе думку чытача, скіроўвае праз прызму аўтарскага наймення на пошук менавіта свайго індывідуальнага і непаўторнага ўяўлення пра герояў.

Можна сцвярджаць, што антрапонімы, па-майстэрску створаныя Якубам Коласам і ўдала ўжытыя ў паэме, займаюць важнае месца як умоўнай прасторы, так і ў мастацкай палітрыпаэмы “Новая зямля”, дзе набываюць асаблівы мастацкі сэнс, вызначаюцца шырокімі выяўленчымі і вялікімі вобразнымі магчымасцямі, з’яўляюцца носьбітамі нацыянальна-культурнага кампанента значэння слова і выступаюць як тэкстаўтваральныя і стылеўтваральныя элементы ў сістэме мастацка-выяўленчых сродкаў паэмы. Асабліва гэта тычыцца ўласных асабовых імёнаў другарадных персанажаў, у дачыненні якіх значна павышаецца важкасць антрапоніма, кандэнсуецца сіла яго творчага ўздзеяння.

Літаратура

1. Колас, Якуб. Новая зямля. Аповяданні. Казкі жыцця. – Мн., 2002.
2. Шур, В.В. Анамастычная лексіка ў беларускай мастацкай літаратуры. – Мн., 2002.

Ж.Я. Белакурская

ЯКАННЕ Ў РУКАПІСНЫМ І ДРУКАВАНЫМ ВАРЫЯНТАХ ЗБОРНІКА ЯКУБА КОЛАСА “ДРУГОЕ ЧЫТАННЕ ДЛЯ ДЗЯЦЕЙ БЕЛАРУСАЎ”

Перадача на пісьме ненаціскных [o], [э] пасля мяккіх зычных – адна з самых складаных праблем у гісторыі беларускай арфаграфіі. Гэта абумоўлена перш за ўсё рэгіянальнай разнастайнасцю беларускага вакалізму, неаднароднасцю вымаўлення галосных [o], [э] у народных гаворках (ад окання да дысімілятыўнага акання). Пра складанасць пытання можна меркаваць і па тым, што пры падрыхтоўцы праекта “Беларускага правапісу” 1930 года было прапанавана 5 розных варыянтаў перадачы гэтых галосных у пазіцыі пасля мяккіх зычных.

Спецыфіка перадачы на пісьме на сучасным этапе ненаціскных галосных [o], [э] пасля мяккіх зычных заключаецца ў тым, што ў першым пераднаціскным складзе яны супадаюць у гуку [a] і перадаюцца адпаведна літарай **я**, у іншых ненаціскных складах – [э] ці [э’], і перадаюцца літарай **е**.

У пачатку стагоддзя перадача на пісьме ненаціскных галосных [o, э] пасля мяккіх зычных у друкаваных крыніцах найбольш паслядоўна адзначалася ў першым пераднаціскным складзе і адлюстроўвала дысімілятыўны характар іх вымаўлення: калі пад націскам не **а**, то ў пераднаціскным складзе пішацца **я**. Калі пад націскам **а**, то пісалася **е** як у пераднаціскных, так і паслянаціскных складах [3, с.122]. Хача стабільныя правілы ў гэты перыяд не склаліся, тэндэнцыя да перадачы якання ў першым пераднаціскным складзе ўжо аформілася, аб чым сведчыць аналіз рукапісу і яго друкаванага варыянта.

Так, у рукапісе ў першым пераднаціскным складзе, незалежна ад характару націсканага галоснага, дастаткова паслядоўна пішацца **ia (я)**, **a:nad ziamlóju** (DČ, с.59), **lažýc’** (DČ, с.8), **na ziamlú** (DČ, с.62), **ziamlá** (DČ, с.59), **píalónkaju** (DČ, с.49),

na *sia*rédzinie (DČ, с.55), *wia*sióły (DČ, с.50), *bia*húc' (DČ, с.49), *s'mia*júcca (DČ, с.49), *wia*likaje (DČ, с.49), *u* *sia*lé (DČ, с.51), *addzia*rúc' (DČ, с.53), *cia*piér (DČ, с.62), *wia*sná (DČ, с.4) і інш. Такія напісанні складаюць 75 %.

Радзей сустракаюцца напісанні з *ie (e)*: *sierpá* (DČ, с.59), *cieléžka* (DČ, с.58), *blejúc'* (DČ, с.49), *wyletájuc'* (DČ, с.60), *dnieŭný* (DČ, с.41) і г.д.

Напісанне *e* ў першым пераднаціскным складзе мае месца ў тых выпадках, калі пад націскам знаходзіўся гук [a]: *leciác'* (DČ, с.60), *pieraletác'* (DČ, с.61), *spiewác'* (DČ, с.61) і інш.

У друкаваным варыянце зборніка напісанне *e* ў першым пераднаціскным складзе (пры націскным [a]) пераважае: *весná* (ДЧ, с.10), *здэ*ржáць (ДЧ, с.7) і г.д.. Больш паслядоўна пішацца *e*, калі націскны не *a*: *хле*вú (ДЧ, с.58), *справедлі*вымі (ДЧ, с.107), *завер*ну́лася (ДЧ, с.11), *дзень*коў (ДЧ, с.18), *ця*плéй (ДЧ, с.6), *вя*снé (ДЧ, с.9).

Разам з тым, адзначаны выпадкі напісання ў першым пераднаціскным складзе літары *i* (калі націскны *a*): *ні*ма́, *ні*ха́й. Такі тып акання – дысімілятыўны – пашыраны ў паўднёва-заходніх гаворках Беларусі, аднак у якасці нарматыўнага ён не замацаваўся.

У іншых пераднаціскных складах (акрамя першага) пасля мяккіх зычных значная колькасць слоў захоўвае *я* ў другім складзе перад націскам (калі наступны не *a*) як у рукапісе, так і ў друкаваным варыянце зборніка:

*Pi*atrusiá (DČ, с.14) – Пятруся (ДЧ, с.16)

*Pi*atrusióm (DČ, с.15) – Пятрусём (ДЧ, с.17)

*Pi*atrusiú (DČ, с.14) – Пятрусю (ДЧ, с.16)

*bia*życié (DČ, с.23) – бяжыцё (ДЧ, с.23)

*cia*kučý (DČ, с.21) – цякучы (ДЧ, с.22)

*las'*niká (DČ, с.35) – лясні́ка (ДЧ, с.33)

*les'*ničýchu (DČ, с.76) – лясні́чыху (ДЧ, с.63)

*les'*nikówaj (DČ, с.76) – лясні́ковай (ДЧ, с.64)

Магчыма, у некаторых выпадках праявілася імкненне захаваць *я*, уласцівае зыходнай (пачатковай) форме.

У паслянаціскных складах пераважна ўжываюцца напісанні з *e*

– у назоўніках (у закрытых складах):

wiécier (DČ, с.10) – ве́цер (ДЧ, с.10)

búsieł (DČ, с.10) – бу́сел (ДЧ, с.10)

– у канчатках дзеясловаў у 3-й асобе адзіночнага ліку і ў дзеепрыметніках (з тэматычнай галоснай *e*):

*stúknie*сса (DČ, с.13) – вы́тнецца (ДЧ, с.15)

*pa*kázywaje (DČ, с.13) – пака́зывае (ДЧ, с.15)

*zróble*naje (DČ, с.15) – зра́бленае (ДЧ, с.17)

– у канчатках прыметнікаў, займеннікаў ніякага роду ў назоўным склоне множнага ліку:

*cha*łódnyje (DČ, с.5) – хало́дные (ДЧ, с.6)

*ka*łamútnyje (DČ, с.5) – каламу́тныя (ДЧ, с.6)

*dzí*kije (DČ, с.7) – дзі́кія (ДЧ, с.7)

takíje (DČ, с.8) – такіе (ДЧ, с.9)

Такія напісанні адзначаліся як стабільныя ў многіх выданнях пасля 1906 года [5, с.241]. Яны вытрыманы паслядоўна як у друкаваным, так і ў рукапісным варыянтах, і складаюць прыкладна 80 %.

У паслянаціскных складах дастаткова пашыранымі з’яўляюцца напісанні з **я**. Гэта перш за ўсё мае месца ў рукапісе ў творным склоне адзіночнага ліку назоўнікаў і прыметнікаў:

létniaje (DČ, с.25) – лётней (ДЧ, с.25)

ščás'ciam (DČ, с.9) – шчάςцем (ДЧ, с.9)

Piatrúsiam (DČ, с.17) – Пятрусём (ДЧ, с.17)

Аднак у гэтым жа склоне адзначаюцца напісанні з **е**:

slójem (DČ, с.70) – слóем (ДЧ, с.58)

wójem (DČ, с.7) – вóем (ДЧ, с.7)

zéllem (DČ, с.27) – зэльлем (ДЧ, с.27)

Пад уплывам вымаўлення роднай гаворкі, відавочна, замацаваўся канчатак **-i** ў назоўніках з цвёрдай асновай у месным склоне адзіночнага ліку ў паслянаціскных адкрытых складах, якія адпаведна фіксуюцца і ў друкаваным варыянце зборніка:

nadúbí (DČ, с.10) – на дúbі (ДЧ, с.10)

ulési (DČ, с.41) – у лéсі (ДЧ, с.38)

u škóli (DČ, с.54) – у шкóлі (ДЧ, с.46)

na ũschódzi (DČ, с.34) – на ўсхóдзі (ДЧ, с.28)

uchwaróbi (DČ, с.13) – у хварóбі (ДЧ, с.15)

Разам з тым, у месным склоне адзіночнага ліку адзначаны канчатак **-ie (-e)**:

uniébie (DČ, с.8) – у нéбе (ДЧ, с.8)

nadréwie (DČ, с.19) – на дрэве (ДЧ, с.21)

Напісанні **eí** ў адзначанай пазіцыі суадносяцца адпаведна 50%/50%. Варыянтнасць канчаткаў **-e**, **-i** ў друкаваных крыніцах у пачатку XX стагоддзя была распаўсюджанай з’явай, абумоўленай найперш імкненнем адлюстравання рысы паўночна-ўсходняй і паўднёва-заходняй гаворак [3, с.122].

Перадача якання ў адмоўі **не** і прыназоўніку **без** у коласаўскім творы ўвогуле адпавядала тэндэнцыі, якая выпрацавалася ў пачатку XX стагоддзя ў дачыненні да правапісу **е/я** ў першым пераднаціскным складзе ў межах слова: калі **не** і **без** знаходзіліся перад словам з націскным [**а**] на першым складзе, то яны пісаліся з **е**, калі перад іншымі націскнымі галоснымі, то з **я** [2, с.11]. Аднак, як паказвае аналіз, напісанне адмоўя **не** не вытрымлівалася паслядоўна. Так, у друкаваным варыянце зборніка “агульнапрынятая” норма ў дачыненні да перадачы акання перадавалася з улікам характару націска галоснага (**а** ці не **а**):

ня дўмаеш (ДЧ, с.39)

ня грэе (ДЧ, с.38)

ня хóчэ (ДЧ, с.103)

ня вéдаў (ДЧ, с.102)

ня кóжны (ДЧ, с.41)

не бáчыў (ДЧ, с.102)

ня скінуўшы (ДЧ, с.135)

не нáйдзе (ДЧ, с.6)

Разам з тым, напісанне з **е** магло перадавацца і без уліку націска галоснага: **не хóчэца** (ДЧ, с.6), **не дрэмлюць** (ДЧ, с.6), **не злічыш** (ДЧ, с.38), **не зглéдзіш** (ДЧ, с.38) і інш.

Непаслядоўнай з’яўляецца перадача акання і ў рукапісным варыянце. Так, незалежна ад характару націскага склада могуць ужывацца наступныя варыянты адмоў **не:nie (не), nia (ня), ni:**

niezhónic' (DČ, с.5)	niawiéje (DČ, с. 42)	nizhlédziš (DČ, с.42)
niekóžny (DČ, с.45)	niahréje (DČ, с.41)	nidúmaješ (DČ, с.43)
niedúmaješ (DČ, с.43)	niaskínuišy (DČ, с.135)	nibácyŭ (DČ, с.135)
niezhlédziš (DČ, с.42)		nihóča (DČ, с.136).
niezlíčys (DČ, с.42)		

Такія напісанні сведчаць аб складанасці адлюстравання акання на пісьме ў сувязі з варыянтнасцю вымаўлення гук [э] у ненацісным становішчы як у гаворцы пісьменніка, так і ў іншых беларускіх гаворках. Варыянт **ni** ў рукапісе непасрэдна адлюстроўвае характар вакалізму роднай гаворкі Якуба Коласа – дысімілятыўны тып акання.

Больш паслядоўным з’яўляецца напісанне адмоў **не** з літарай **е**, калі ў фанетычным слове націск падае не на першы пераднаціскны склад:

nieprubrána (DČ, с.6)	не прыбрána (ДЧ, с.6)
nie čaráj (DČ, с.5)	не чэпáй (ДЧ, с.4)
niepierestajúc' (DČ, с.6)	не перэстаюць (ДЧ, с.7)
niedačúŭ (DČ, с.134)	не дачúŭ (ДЧ, с.102)

Спосабы перадачы акання на пісьме пасля цвёрдых і мяккіх зычных замацаваны пазней “Беларускай граматыкай для школ” Б. Тарашкевіча. Гэтая мадэль адлюстравання якання выглядае даволі складанай: **я** ў першым пераднаціскным складзе, у другім пераднаціскным складзе – паводле прынцыпу дысіміляцыі: калі ў першым пераднаціскным складзе галосны **а**, то ў другім **е**, калі ж у першым галосныя **і, ы, у**, то ў другім пераднаціскным **я**; у іншых перад- і паслянаціскных складах – **е**[4, с.60].

Асобна патрэбна адзначыць перадачу ненаціскага **э** пасля зацвярдзелых (няпарных цвёрдых) зычных. Так, у рукапісе і ў друкаваным варыянце зборніка дастаткова шырока перадаецца на пісьме ненаціскае [э] літарай **э** пасля шыпячых, **ц** і **р**. Гэта мае месца ў словах розных часцін мовы незалежна ад пазіцыі адносна націску:

čekán'ni (DČ, с.46) – чэка́ньні (ДЧ, с.41)	móže (DČ, с.114) – мо́жэ (ДЧ, с.92)
klétaček (DČ, с.90) – клéтачэк (ДЧ, с.83)	celkóm (DČ, с.128) – цэлко́м (ДЧ, с.98)
piéršetu (DČ, с.68) – пёршэ́му (ДЧ, с.57)	wakónce (DČ, с.76) – вакóнцэ (ДЧ, с.64)
náše (DČ с.58) – на́шэ (ДЧ, 49)	dúren' (DČ, с.140) – дурэ́нь (ДЧ, с.107)
ptúšečka (DČ, с.13) – пту́шэчка (ДЧ, с.15)	sérce (DČ, 26) – сэ́рцэ (ДЧ, с.26)
káže (DČ, с.22) – ка́жэ (ДЧ, с.23).	

Такія напісанні ў друкаваных крыніцах пачатку XX стагоддзя былі прыярытэтнымі. Адпаведна гэтым абумоўлены той факт, што ў друкаваным варыянце зборніка прыкладна ў 75% выпадкаў выкарыстана літара **э**. У адзінкавых напісаннях адзначалася літара **э** пасля **д, т**, што, магчыма, тлумачыцца аналогіяй: **wóden'ka** (DČ, с.5) – во́дэнька (ДЧ, с.5), **žýtejka** (DČ, с.137) – жытэ́йка (ДЧ, с.104)

Аднак у рукапісе Якуба Коласа выразна выяўляецца ўсё ж тэндэнцыя да перадачы ненаціскага галоснага пасля зацвярдзелых літарай **a**:

pierawálam (DČ, с.25) – **перэв́алам** (ДЧ, с.26) **ramiénnyje** (DČ, 105) – **рэмённые** (ДЧ, с.78)

bierahóŭ (DČ, с.27) – **берэ́гоў** (ДЧ, с.29) **pradbúraju** (DČ, 13) – **прэд бу́рэю** (ДЧ, с.15)

čalawiécy (DČ, с.64) – **чэлаве́чы** (ДЧ, с.53) **pieraharódak** (DČ, с.90) – **перэга́родак** (ДЧ, с.83)

Як і ў іншых выпадках, тут у коласаўскую арфаграфію ўнесены рэдактарскія праўкі, у прыватнасці, **a** папраўлена на **e**. Адпаведна ў друкаваным варыянце зборніка ў гэтых словах пасля зацвярдзелых зычных адзначаецца літара **э**.

Зрэдку, як у рукапісе, так і друкаваным варыянце, можна засведчыць дублетныя напісанні, напрыклад, у прыстаўцы **пера-**, што сведчыць аб няўстойлівасці незамацаванай нормы:

pierewálčyki (DČ, с.6) – **pierawálčyki** (DČ, с.84) – **перэв́альчыкі** (ДЧ, с.6)

pierestáŭ (DČ, с.24) – **pierastáli** (DČ, с.20) – **перэста́ў** (ДЧ, с.24) – **пераста́ў** (ДЧ, с.21)

pieraskócyŭŝy (DČ, с.95) – **пераско́чыўшы** (ДЧ, с.86)

pieraliwájessa (DČ, с.29) – **перэліва́ецца** (ДЧ, с.28)

перакліка́ліся (ДЧ, с.65), **перабегáлі** (ДЧ, с.65).

Звяртае на сябе ўвагу перадача ненаціскных галосных у гэтай пазіцыі ў словах іншамоўнага паходжання. Так, у рукапісе даволі паслядоўна Якуб Колас падпарадкоўвае іх напісанні аканню. Аднак у друкаваным варыянце назіраецца варыятыўнасць, г.зн. фіксуецца **э** і **a**:

šášal (DČ, с.77)

шашэ́ль (ДЧ, с.64)

mómant (DČ, с.44)

момэ́нт (ДЧ, с.40)

lítara (DČ, с.51)

літэ́ра (ДЧ, с.40)

miésca (DČ, с.89)

мэйсцэ́ (ДЧ, с.56)

dalikátna (DČ, с.91)

дэліка́тна (ДЧ, с.83)

časý (DČ, с.112)

зэга́рэк (ДЧ, с.102) і

зэга́рак (ДЧ, с.102)

Дарэчы, слова **зэгарак** (**зэгарэк**) уключана рэдактарам замест слова **часы** (**časý**), ужытага ў рукапісе Якубам Коласам.

Увогуле, арфаграфічная адаптацыя запазычанай лексікі сведчыць аб імкненні пісьменніка падпарадкаваць яе фанетыка-арфаграфічным заканамернасцям беларускай мовы.

Характэрна, што і ў далейшым Якуб Колас прытрымліваўся думкі аб неабходнасці падпарадкоўваць правапіс ненаціскных [**о,э**] аканню. Погляды Якуба Коласа адносна перадачы ненаціскных [**о,э**] выкладзены ім у сфармуляваных сумесна з Я. Лёсікам заўвагах да праекта “Беларускага правапісу” (1930 год). Так, галосныя **о-э** прапанавалася пісаць толькі пад націскам. Не пад націскам – літара **a**. Што датычыць перадачы акання пасля мяккіх зычных, то ў першым пераднаціскным складзе правіла напісання рэкамендавалася заснаваць на прынцыпе дысіміляцыі: на месцы ненаціскных галосных **e-ě** пішацца літара **я**, калі ў націскным складзе няма **a** (**я**), ва ўсіх іншых складах – **e**. “**He**” і

“без” паводле заўваг Я. Коласа і Я. Лёсіка прапаноўвалася лічыць складам слова, перад якім яны стаяць, і правапіс іх падпарадкаваць правілам напісання асобных слоў [1, с.52].

Такім чынам, відавочна, што правілы перадачы акання былі апрабаваны і дастаткова паслядоўна праведзены Якубам Коласам у пачатку XX стагоддзя ў рукапісе “Другое чытанне для дзяцей беларусаў”: аканне пасля цвёрдых зычных, у тым ліку ў запазычаных словах, напісанне *е* ў пераднаціскных складах, за выключэннем першага склада і паслянаціскных складоў. Перадача акання пасля мяккіх зычных, у адмоўі *не*, прыназоўніку *без* знаходзілася на шляху да ўсталявання. Арфаграфічная няўстойлівасць абумоўлена ў значнай ступені адсутнасцю літаратурных вымаўленчых нормаў.

Можна сцвярджаць, што перадача акання ў рукапісе і ў друкаваным зборніку адлюстроўвала найбольш пашыраныя з’явы жывой народнай гаворкі, тэндэнцыі друкаванай практыкі пачатку стагоддзя, а таксама ўласныя погляды Якуба Коласа.

Крыніцы

1. ДЧ - Колас Я. Другое чытанне для дзяцей беларусаў. – Пб.: Выд. суполкі “Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ”; “Наша хата”, 1910. – 112 с.
2. DČ - Kolas J. Druhoje čytan'niedladziaciejbiełarusoj. – Wilnia: Drukarnia M. Kuchty, 1909. – 142 s.

Літаратура

1. Беларускі правапіс: Проект/ Бел. акад. навук. – Мінск, 1930. – 60 с.
2. Гапоненко, И.О. Орфография белорусских изданий начала XX века: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02/ Бел. гос. ун-т. – Минск, 1993. – 18 с.
3. Крамко, І.І., Юрэвіч А.К., Яновіч А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: У 2 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – Т.2. – 342 с.
4. Тарашкевіч, Б. Беларуская граматыка для школ. – Вільня: Выд-ва Беларускага камітэту, 1918. – 76 с.
5. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: Вучэб. дапам. – 2-е выд., перапрац. – Мінск: Універсітэцкае, 1984. – 319 с.

С.А. Важнік

СІНТАКСІС “МУЖЫЦКАЙ ПРАЎДЫ” І “ПІСЬМАЎ 3-ПАД ШЫБЕНІЦЫ” КАСТУСЯ КАЛІНОЎСКАГА

60-я гады XIX ст. характарызуюцца навукоўцамі графічным і правапісным разнабоям, адсутнасцю строга вытрыманых фанетычных і граматычных норм, адсутнасцю дакладнай стылявой дыферэнцыяцыі ў адносінах да пэўных жанраў літаратуры, іншамовнымі уплывамі (перш за ўсё з боку рускай і польскай моў, часткова – украінскай). У публіцыстычных творах і творах мастацкай літаратуры аўтары выкарыстоўваюць жывую народную мову – найбольш характэрныя рысы мясцовых народных гаворак, імкнучыся з найбольшай дакладнасцю перадаць іх у сваіх творах. Пры гэтым адзначым, што ў акрэслены перыяд не было аднастайнасці ў перадачы такіх агульнапашыраных рыс. Яе і не магло быць, бо ў перыяд “індывідуальнай творчасці” (І.А. Гапоненка) кожны аўтар у сваіх творах перадае не агульнабеларускія асаблівасці, замацаваныя пазней (на пачатку XX ст.) у правапісных і граматычных нормах БЛМ, а “выяўляе сваю дыялектную прыналежнасць” [Крамко, Юрэвіч, Яновіч 1968: 64].